

Calouste Gulbenkian Vakfı'nın
desteğiyle yayımlanmıştır.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian'ın 2004 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* (Mazda Publishers) adlı eserinin çevirisidir. Hovannisian'ın editörlüğünde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan 'Tarihi Kentler ve Ermeniler' dizisinin tamamı Aras'ın yayın programında yer almaktadır.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* olarak, Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları ise Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

SİVAS

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - 44967

Sivas
Richard G. Hovannisian
Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia

Çeviren
Candan Badem

Yayıma Hazırlayan
Sesil Artuç

Redaksiyon
Emre Taylan

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Uygulama
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafları
Zakarya Mildanoğlu

Ön: Sivas Merkez'e yakın Mereküm Dağları'nın eteklerinde, Surp Khintragadar Manastırı ve Meryem Ana Kilisesi kalıntıları. Honorgıdur (şifa dağıtan) ve Huykesen adlarıyla da bilinir. Hâlen ziyaret yeri olarak kullanılmaktadır (2013).

Arka: Sivas Merkez, Bezirci Mahallesi'nde Ermenilerden kalan bir konağa ait detay (2017).

© 2000, Richard G. Hovannisian © 2024, Aras Yayıncılık

ISBN 9786257460439

Baskı ve Cilt

Sena Ofset, Yakuplu Mahallesi 194. Sokak Blok No: 1 İç Kapı No: 465
Beylikdüzü-İstanbul Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Temmuz 2024, İstanbul

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

SİVAS

Editör

RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN

CANDAN BADEM

İçindekiler

1 Ermeni Sepasdia / Sivas ve Küçük Ermenistan.....7	
<i>Richard G. Hovannisian</i>	
2 Kızılırmak Üzerindeki Ermenistan: Küçük Ermenistan ve Sepasdia 51	
<i>Robert H. Hewsen</i>	
3 Gatoğigos III. Hovhannes'in <i>Pavlikyanlara Karşı Adlı Eseri</i> ve Divriği Pavlikyanları 87	
<i>Anne Elizabeth Redgate</i>	
4 Sepasdia Bölgesine Ermeni Göçü, 10-11. Yüzyıllar..... 119	
<i>S. Peter Cowe</i>	
5 Tarihçi Ukhdanes: Urfa Piskoposu Mu, Sepasdia Piskoposu Mu? 145	
<i>Souren E. Kolanjian</i>	
6 Sepasdia Ermeni Sanatı ve Mimarisi 161	
<i>Christina Maranci</i>	
7 Ermeni Elyazmaları ve Sepasdia Hattatlık Merkezleri 179	
<i>Bernard Coulie</i>	
8 Anadolu Koleji ve Sivas Öğretmen Koleji: Amerikan Okullarında Ermeni Eğitimi 213	
<i>Frank Andrews Stone</i>	
9 Sivas'taki Birleşik Devletler Konsolosluğu (1886-1908) 243	
<i>Barbara J. Merguerian</i>	
10 Evdokia / Tokat Ermenilerine Elveda 271	
<i>Barlow Der Muğdechian</i>	
11 Kahire Duvarlarında Bir Gürün Şalı 311	
<i>Armin Kredian</i>	
12 Kırsal Sivas: Govdun Köyü 329	
<i>Murad A. Meneshian</i>	
13 Sivas'ın Oğlu Varujan.....361	
<i>Tamar M. Boyadjian ve Rita Vorperian</i>	
14 Mary Louise Graffam, Ernest C. Partridge ve Sivas Ermenileri 377	
<i>Helen Sahagian</i>	
15 Şebinkarahisar'da Ermeni Direnişi, 1915.....401	
<i>Simon Payaslian</i>	
16 Soykırımın Ardından Sivas'ın Kaderi.....427	
<i>Richard G. Hovannisian</i>	
Katkıda Bulunanlar.....460	
Harita ve Resimler Listesi.....465	
Dizin.....470	

1

Ermeni Sepasdia / Sivas ve Küçük Ermenistan

Richard G. Hovannisian

Merkezi Sepasdia (günümüzde Sivas) olan Küçük Ermenistan (Pokr Hayk), tarihi Ermeni topraklarının en batısında yer alan önemli bir kültürel temas bölgesiydi. Yukarı Fırat Nehri'nin çizdiği büyük yayın batısında, Kızılırmak'ın (Halys/Alis) her iki yakası boyunca uzanıyordu. Pontus Dağları'nın güney etekleri boyunca, batıdaki Anti-Toroslar'a kadar uzanan bölge, antik çağlardan beri Ermeni yerleşim alanıydı. Küçük Ermenistan tarihsel ve coğrafi açıdan doğudaki Büyük Ermenistan'dan (Medz Hayk) ayrılıyordu. Özel konumundan dolayı kültürlerin, dinlerin ve etnisitelerin kaynaşma noktasıydı ve Büyük Ermenistan krallıklarına neredeyse hiçbir zaman dahil edilmemişti. Önce Kapadokya ve Pontus, ardından da Roma/Bizans nüfuz alanlarına girmiş, Helen ve Roma etkilerinin güçlü olduğu bir bölgeydi.

Greko-Romenlerin *Armenia Minor* [Küçük Ermenistan] olarak bildiği Pokr Hayk, erken dönem Hıristiyan merkezlerinden biriydi. Geleneksel inanışa göre, Ermenistan'ın gezici vaizi Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı Krikor], 4. yüzyılın başında Kayseri'de takdis edildikten sonra Ermenistan'ın başkenti Ardaşad'a dönerken yolu üstündeki Sepasdia'da birkaç kilise kurmuştu. Roma/Bizans imparatorları 6. yüzyılda yerel Ermeni hanedanlarını bastırarak bölgenin imparatorluğun idari yapısına entegrasyonunu ve asimilasyonunu hızlandırmak için baskıcı önlemler alsa da, Küçük Ermenistan Büyük Ermenistan'a musallat olan kesintisiz istilaların ve savaşların yıkıcı darbelerinden genel olarak korunmuştu. Böylelikle, doğudaki köy ve kasabalarını terk etmek zorunda kalan köylülerin, soyluların ve hatta kraliyet mensuplarının akınıyla beraber bölgedeki Ermeni

nüfusu artmaya devam etti. Sepasdialı birçok Ermeni, kökenlerini Van/Vasburagan'a dayandırıyor; 11. yüzyılda Van'ın köşeye sıkışmış Ardruni hükümdarı kendi topraklarını Küçük Ermenistan'da daha güvenli bir bölge karşılığında Bizans imparatoruna bırakmak zorunda kalmıştı. Ancak bu bölge de 11. yüzyılda başlayan Türk ve Moğol istilalarının veya Timurlenk'in 15. yüzyıl başında yol açtığı korkunç yıkıma dek süren savaşların etkisinden azade olmayacaktı.

Moğol-Tatar dalgası çekildikten sonra gittikçe genişleyen Osmanlı İmparatorluğu Küçük Ermenistan'ı yuttu. Nihayetinde, idari olarak birçok kez yeniden düzenlenen bölgenin çoğu –kuzeybatıda Merzifon, Amasya, Zile, Tokat ve Niksar; merkezde Sivas ve Zara; kuzeydoğuda Şebinkarahisar ve Tamzara; güneydoğuda Divriği ve güneyde Darende, Gürün ve Gemerek– Sivas vilayetine dahil edildi. Sivas/Sepasdia, toplu olarak “Türkiye Ermenistanı”/“Batı Ermenistan” olarak adlandırılan, Osmanlı'nın doğudaki altı vilayetinden [Sivas (Sepasdia), Erzurum (Garin), Mamuretülaziz (Harput, Kharpert), Diyarbakır (Dikranagerd), Bitlis (Pağes), Van (Vasburagan)] biriydi.

Ortalama rakımı 900-1200 metre arasında olan ve iklimi Büyük Ermenistan kadar sert olmayan Küçük Ermenistan, Pontus ve Anti-Toroslar arasına gömülmüş, verimli ovalara sahip bir bölgeydi. Alis (Kızılırmak), İris (Yeşilirmak) ve bu nehirlerin kollarının suladığı Amasya, Tokat ve Şebinkarahisar ovaları hem yerel tüketim hem de takas ve ticaret için bol miktarda meyve, sebze ve tahıl üretiyordu. Karadeniz'e doğru 965 kilometrelik dolambaçlı güzergâh boyunca Kızılırmak'ın çevresinde çok sayıda Ermeni köyü vardı. Bölgede ayrıca önemli maden yatakları, ormanlar ve yaylalar yer alıyordu.

Ermeniler vilayetin zanaat ve ticaretinde önemli bir rol oynuyordu. Örneğin Manchester, Londra ve diğer dünya ticaret merkezleriyle doğrudan bağları olan Gürünlü tacirler bütün Ortadoğu'da tanınıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi Sivas'ta da mallarını pazarlamak isteyen Batılı firmalar, en becerikli aracılardan çoğu zaman Ermeniler olduğunu görüyordu. Ermeni zanaatkar ve meslek erbabı vilayet merkezinde olduğu gibi tüm sancak ve kazaların idari merkezlerinde de öne çıkıyordu.

Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin çetin koşullarından süzülüp gelen bir umut ışığı da vardı. Sivas'taki manastır okullarında ve hattat odalarında yüzyıllardan beri elyazmaları istinsah ediliyor ve resimleniyordu. 19. yüzyılda Amerikalı misyonierlerin gelişi, eğitim ve aydınlanmada yeni bir evreye girildiğine işaret ediyordu. Bu misyonierlerin vaaz ve eğitim faaliyetlerini taçlandıran olay, 1886'da Merzifon'da, tarihi boyunca öğrencilerinin ve öğretmen kadrosunun büyük kısmını Ermenilerin oluşturduğu Anadolu Koleji'nin kurulması oldu. Önemli bir misyonierlik merkezi olan Sepasdia'da kız ve erkek ilkokulları ve liselerinin yanı sıra bir de hastane vardı.

Amerikalı misyonierlerin Sivas'taki faaliyetleri, Ermeni Kilisesi'ni ve kilise liderlerini kendi okullarını ve kültürel örgütlerini kurmak konusunda hızlanmaya teşvik etti. Geniş çaplı bir kültürel canlanma halihazırda ivme kazanmışken, 1850'de Sivas'ta bir grup aydın, okuryazarlığı yaygınlaştırmak ve eğitimi geliştirmek için Senekerim Derneği'ni kurdu. Birkaç erkek okulunun ardından 1870'lerde ilk kız okulları açıldı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, hemen her Ermeni köyünde en az bir okul bulunuyordu. Büyük Protestan veya Katolik toplulukların olduğu yerlerde, bu cemaatlerin yönettiği okullar da açılıyordu. 1857'de Ağkadakhnam [Fukaraperver Derneği] kuruldu, 1870'lerde kurulan Antzniver [Fedakâr] ve Lusaper [Aydınlanma] cemiyetleri de Pazar Mektepleri'ni kurdu ve yoksul öğrencilere destek sağladı. 1870'te Sivas'ta bir drama topluluğu oluşturuldu; bunu kısa sürede çok sayıda atletik, kültürel, dini ve sivil dernek izledi. 1875'te haftalık *Sivas* gazetesinin yayınlanmaya başlamasıyla birlikte Ermeni basını filizlenmeye başladı. 1889'da da Ermeniler Amerikalıların izinden yürüyerek kendi milli hastanelerini (*Azkayin hivantanots*) açtı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü, toprakları ve ekonomik kaynakları 19. yüzyıl boyunca azalırken, halkı da artan bir baskı ve keyfiliğe maruz kalmıştı. Bütün olarak imparatorluk ve özel olarak Ermeniler için önerilen reformlar, padişahların çevresinde bulunan ve düzensizlikten nemalanan çıkar gruplarından samimi bir destek bulamıyordu. 1878 Berlin Antlaşması'yla birlikte Ermeni Sorunu

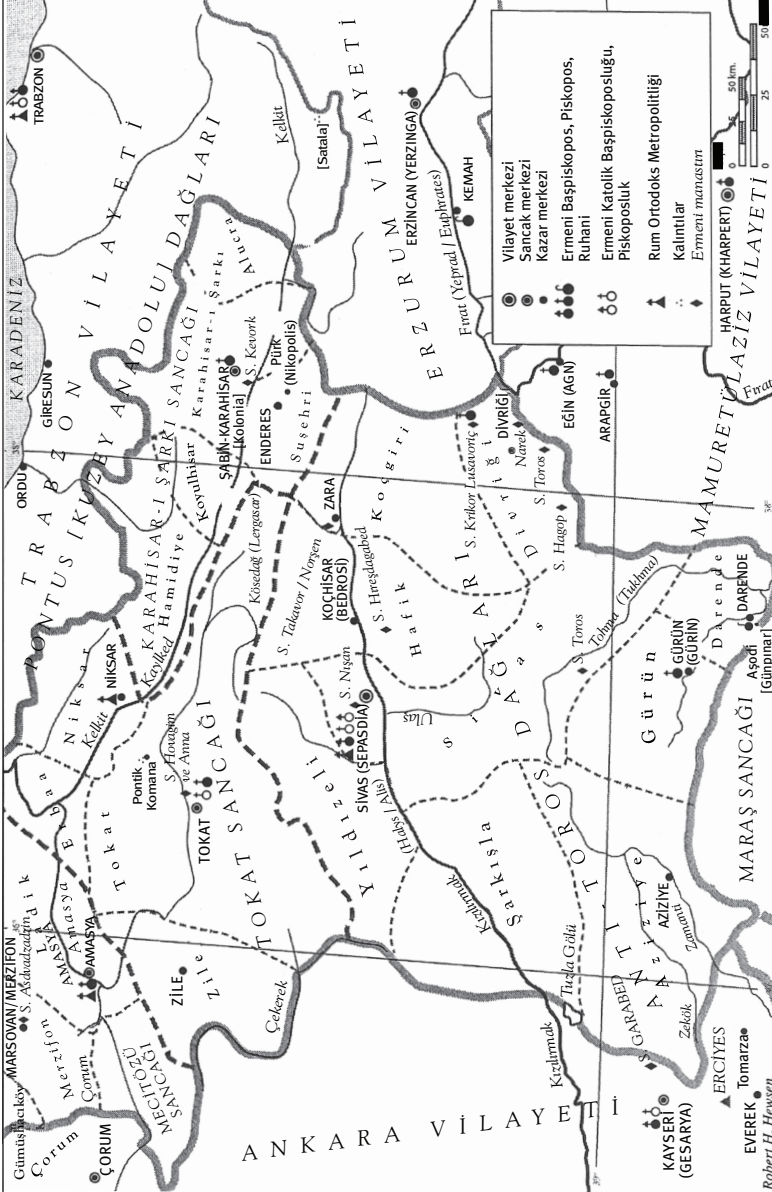

uluslararası bir düzeye taşındı ve Avrupalı güçler Sultan Abdülhamit'in (1876-1908/09) doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin canını ve malını koruyacak tedbirleri uygulamasını sağlamakla görevlendirildi. Bu girişimin başarısızlığı Ermeni liderleri derin bir hayal kırıklığına uğrattı ve öz savunma çağrısında bulunan siyasi toplulukların ortaya çıkışına doğrudan katkıda bulundu. Bu gruplar Küçük Ermenistan'da dikkate değer bir sempati ve destek buldu. Özellikle Hınçaklar Merzifon, Tokat, Sivas ve başka birkaç kasabada taraftar kazandı. Partinin halka yönelik ilk bildirimleri arasında Müslüman ve Hıristiyan halkları yozlaşmış idarecilere ve istibdat rejimine direnme çağırان afişler vardı.

1894 ile 1896 arasında Batı Ermenistan'ın tamamına yayılan kitlesel katliamlar Küçük Ermenistan'ı da vurdu. Kışkırtılmış kalabalıkların ve çetelerin birbiri ardına Sivas vilayetinin şehir, kasaba ve köyelerine yaptığı saldırılar birkaç saat ile birkaç gün arasında süren ve tekrar eden katliam, yağma ve yakma eylemleri halini aldı. Ermeni ve Ermeni olmayan çeşitli kaynaklara göre katliamlar Merzifon ile Şebinkarahisar ve Gürün arasındaki bölgede 10 ila 15 bin Ermeni'nin canına mal oldu.

1908 Jöntürk Devrimi ve anayasal monarşiye geçiş sonrası sürgünlerin eve dönmesine izin verilmesi ve siyasi örgütlerin yeraltından çıkmasıyla birlikte umutlar tazelenince, Ermeni muhayyilesini bir iyimserlik ve yenilik ruhu kapladı. Ermeniler hızla canlanan bir güçle okullarını yeniden inşa etti; okullarda ve cemiyetlerde yeni yöntemler kullanarak gelişim planları hazırladı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun tek parti diktatörlüğüne geçmesi ve savaşa girmesiyle birlikte bu hayaller de suya düştü. Dış ilişkilerdeki ve içerideki krizler sonucu gerçekleşen 1913 Darbesi'yle birlikte iktidar, asimilasyona gönülsüz veya yabancı addedilen tüm kesimleri yok ederek homojen bir toplum yaratmaya kararlı bir gruba devredildi. Böylece Jöntürk Devrimi de devrim niteliğini yitirdi.

1914 yazında Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Jöntürk diktatörlerine can sıkıcı Ermeni Sorunu'nu çözme ve Ermeni halkını fiziksel olarak yok ederek amaçlarını gerçekleştirme fırsatını verdi.

19. yüzyılın sonunda Sivas vilayeti

Geniş çaplı temizlik süreci 1915 baharında başladı. Sivas Ermenileri köklerinden sökülerek tüm Anadolu ve tarihi Ermeni vilayetlerindeki soydaşlarıyla aynı sürgün ve katliam planına tabi tutuldu. Yetişkin erkek nüfusun çoğu hemen yok edilirken, acımasız yaz sıcaklığında Malatya ve ötesine, güneye doğru yürütülen kadın ve çocukların çilesi sürecekti. Faillerin tek uluslu ve tek dinli bir toplum yaratma amaçları uyarınca binlerce insan kaçırıldı veya inancından vazgeçmeye ve yeni kimlikler edinmeye zorlandı.

Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1918'de yenilince, kaçırılıp hapsedilmiş kadınların ve "çocuk gelinlerin" kurtarılması, sürgünden sağ kalanların da geri dönerek evlerini ve mülklerini Müslüman yeni sahiplerinden geri alması olanağı doğdu. Amerikalı misyonerler ve yardıma gelenler sağ kalan Ermenilere yardım etmeye çalışsalar da, sağ kalanları evlerinden tekrar çıkarıp daimi sürgüne zorlamak suretiyle bu çabaları kısa sürede boşa çıkaran Kemalist milliyetçiler, etnik temizlik sürecini tamamlamış oldu. Ermeni Sepasdia son buldu; geriye sadece bir zamanlar var olanları hatırlatan ıssız manastırlar, kiliseler, okullar, işyerleri ve köyler kaldı.

ÇOKDİSİPLİNLİ BAKIŞLAR

Bu ciltte yer alan ve geniş bir yelpazeden oluşan makaleler Ermeni Sepasdia'nın tarihine, dinine, sanatına ve mimarisine, manastırlardaki hattat odalarına ve elyazması eserlerine, eğitimsel ve edebi gelişimine, profesyonel ve ticari arayışlarıyla birlikte bölgenin günlük yaşamına yönelik incelemeler sunuyor.

Robert Hewsen, MÖ 4. yüzyıldaki Ksenofon ve Büyük İskender devrinden MS 20. yüzyılda Ermeni nüfusunun yok edilmesine kadarki dönem boyunca Küçük Ermenistan'ın coğrafi ve tarihi bir sentezini sunuyor. Roma/Bizans emperyal politikaları yüzünden Ermeni devletinin kaybedildiği ilk bölgelerden biri olan Küçük Ermenistan'ın idari yapısının ayırt edici özelliklerine dikkat çekiyor. Vasburaganlı Kral Hovhannes-Senekerim'in ve halkının büyük bir kısmının 11. yüzyılda bölgeye gelişle birlikte yeniden canlanan Ermeni nüfus,

sonraki Türk-Moğol dalgaları tarafından bastırıldı. Osmanlı yönetimi altındaki Küçük Ermenistan'ın büyük kısmı Sivas vilayeti içinde kaldı. Hewsen, bölgedeki Ermenilerin 1915 Felaketi'ne kadarki demografik, dinsel, eğitimsel, kültürel ve ekonomik varlığını değerlendiriyor.

Anne Elizabeth Redgate, inanç ve sapkınlık meselelerine odaklanıyor. 9. yüzyılda Pavlikyan tarikatının Küçük Ermenistan'daki kalesi haline gelen dağlık Tephrike (Divriği) bölgesini ve bu tarikatın son dönemlerini ele alıyor. Redgate'in kullandığı kaynaklar arasında, 8. yüzyılın tanınmış Ermeni gatoğigosu III. Hovhannes Otnetsi'nin [Otnunlu] 6. ya da 7. yüzyılda başlayan bu heterodoksiyi şiddetle kınadığı metni ve 9. yüzyıldaki Bizans elçisi Sicilyalı Petrus'un risalesi yer alıyor. Yazar, Pavlikyanların Ermeni tarihindeki, özellikle de Küçük Ermenistan tarihindeki yerini, liderlerinin arka planını ve etnik kökenlerini, hareketin temel inançlarını ve öğretilerini inceleyerek, Pavlikyanların ne ölçüde Ermeni olduğu konusundaki bulgularını paylaşıyor. İnatçı ve direngen Pavlikyanları en sonunda dize getiren, Ermeni kökenli Bizans İmparatoru I. Basileios olacaktır.

Peter Cowe, ortaçağda Sepasdia'ya yapılan göçleri üç ana evrede inceliyor. Bizans İmparatorluğu'nun bölgeyi Araplardan geri alması ve doğuya doğru genişlemesi, 9. ve 10. yüzyıllardaki ilk dalgayı tetiklemişti. Barış ve güvenlik arayışındaki Ermeniler Sepasdia'ya çok yoğun bir şekilde geldi; kısa sürede baskın unsur haline gelip kendi kilise hiyerarşilerini kurmaları, devlet destekli Ortodoks Kilisesi'yle aralarında gerilime yol açtı. İkinci evre, 11. yüzyılın ilk yarısında Bizans'ın Büyük Ermenistan'daki Dayk ve Vasburagan'ı ilhak etmesiyle bağlantılıydı. Türk ordularının tehdidi karşısında Vasburagan Kralı Hovhannes-Senekerim ve oğulları, Kapadokya ve Küçük Ermenistan'da geniş topraklar karşılığında bölgeyi Bizans imparatoruna bırakarak beraberlerindeki soylular, kasabalılar ve köylülerle birlikte buralara yerleşti. Üçüncü aşama pek de anlaşılabilir değildi: Ani ve Kars'ın Pakraduni hükümdarları ve prensleri, baskılar ve kimi zaman da Bizans askeri seferleri veya sefer tehditleri sonucunda Vasburaganlı Ardzrunilerin izinden gitmek zorunda kal-

dı. Ermeni prenslerine Sepasdia'da ve Kapadokya'da yeni topraklar verildi, soyluların çoğu da onları takip etmek zorunda bırakıldı veya ata topraklarından zorla koparıldı. Cowe bu dönemlerin her birini demografik, siyasal, kültürel ve kiliseye ilişkin sonuçlarıyla birlikte değerlendiriyor.

Souren Kolanjian, *Ermenistan Tarihi* adlı eserinde Gürcü Kilisesi'nin Ermeni Kilisesi'nden ayrılışı üzerine önemli bir bölüm kaleme alan 10. yüzyıl tarihçisi ve başrahibi Ukhdanes'in kökeniyle ilgili soruları yanıtlamaya çalışıyor. Episkoposun ruhbani makamının neresi olduğu sorusu, özellikle de kendisi "Urhayetsi" (Urfalı) olarak tanındığından ötürü, uzun süredir bilim insanlarının kafasını kurcalıyor. Yazar, meseleyi çözmek için ilgili literatürü inceleyerek bu konudaki görüşleri üç gruba ayırıyor: Ukhdanes'i a) Edessa (Urfa) episkoposu sayanlar; b) Sepasdia episkoposu sayanlar; c) sadece önemli bir tarihsel metin yazmış bir episkopos olarak tanımlayanlar. Erivan'daki Maşdots Madenataran'da muhafaza edilen "ana" ya da en eski elyazmasına dönen yazar, Ukhdanes'in Sepasdia'ya dairengin bilgilere sahip bir Sepasdia episkopos-başrahibi olduğunu kesin bir biçimde gösterdiğine inandığı önemli bir bilgiyi açığa çıkarıyor.

Christina Maranci, birkaç manastır ve kırktan fazla kiliseye sahip olan Sepasdia'nın sanatını ve mimarisini inceliyor. 11. yüzyıldan kalma Surp Nişan Manastırı'nın planını ve özelliklerini Vasburagan'daki Varakavank'inkilerle karşılaştırarak tasvir ediyor. Surp Nişan'ın Kral Hovhannes-Senekerim veya oğullarından biri Küçük Ermenistan'a yerleştikten kısa süre sonra kurulması, iki manastır arasında doğal bir bağlantıya işaret ediyor. Maranci daha sonra manastırların kuruluşuna eşlik eden hayli hareketli sanatsal üretimi inceliyor. Başta İnciller olmak üzere Sepasdia'da üretilen birçok elyazmasının tezhibindeki örüntüler ve renk paleti, bunların Bizans eserlerinden net bir biçimde ayırt edilmesini sağlıyor. Olağanüstü ortaçağ minyatürcüsü Kilikyalı Toros Roslin'in tam sayfa ve metin arası tezhiplerdeki etkisi, 17. yüzyılda yaşamış, Mikayel adıyla bilinen hattat ve ressamın resimlemelerinde özellikle belirgindir. Roslin'i örnek alan Mikayel, ustasınıninkilerden daha canlı ve renkli resimler yapmıştır.

Marancı'ye göre, Mikayel'in gibi eserler "Ermeni Sepasdiası'nın bir zamanlar ne olduğuna dair zarif birer hatırlatıcı sayılabilir[ler]: canlı bir ekonomik faaliyet alanı, büyük bir dini merkez ve sanatsal gelenekler hazinesi."

Bernard Coulie, Sepasdia'dan geriye kalan elyazmalarının kapsamlı bir kataloğunu derleyerek önemli bir katkı sunuyor. Coulie, her elyazmasının başlığını veya kategorisini, yazılma tarihini ve yerini, şimdiki yerini ve bibliyografik referanslarını belirliyor. Giriş niteliğindeki yazısında, Küçük Ermenistan manastırlarındaki hattat odalarını, kuşaklar boyunca dini kitapları ve başka eserleri kopyalayıp resimleyerek hayatlarını Ermeni dini ve tarihi mirasının korunmasına adanmış rahipleri ve hattatları anlatıyor. Şükür ki nispeten çok sayıda elyazması 1915 felaketinden kurtuldu; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kudüs'e ve Eçmiadzin Gatoğigosluğu'na, Erivan'daki Madenataran'a, Venedik ve Viyana'daki Mıkhitarist kütüphanelerine, Kansas Wichita'daki Kurdian Koleksiyonu'na ve New York, Baltimore ve Washington D.C.'deki galeriler ve kütüphanelere nakledildi. Coulie, 11. ve 20. yüzyıllar arasında, sekiz yüz yıldan uzun bir süre boyunca üretilen elyazmalarının Sepasdia Ermenilerinin entelektüel etkinliğinin önemine tanıklık ettiği sonucuna varıyor.

Frank Stone, 19. yüzyılda Küçük Ermenistan'da ortaya çıkan Amerikan eğitim kurumlarını inceleyerek elinizdeki kitabı modern çağa taşıyor. Stone'un yazısı, kız ve erkek okullarının yanı sıra Anadolu Koleji'yle Merzifon üzerinde yoğunlaşıyor; ardından Birinci Dünya Savaşı arifesinde açılan Sivas Öğretmen Okulu (Normal School) ile Öğretmen Koleji'ni (Teachers' College) kısaca tasvir ediyor. Anadolu Koleji'nin kuruluşu, yapısı, ilkeleri, öğretim kadrosu, öğrencileri ve başarıları veya başarısızlıkları, Ermeni tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kendilerini koleje adayarak çalışan başkanlar Charles C. Tracy ve George E. White ders programını ve öğrenci kitlesini geliştirip genişletti. Lakin, ne yazık ki Jöntürk hükümeti tarafından 1916'da kamulaştırılıp kapatılan kolej de Ermeni Soykırımı'nın kurbanı oldu. Dr. White ve Kolej personelinin savaştan sonra okul faaliyetlerini sürdürme girişimi, 1921'de kolej nihai olarak

kapatan Türk milliyetçileri tarafından boşa çıkarıldı. Anadolu Koleji, halen faaliyet gösterdiği yere, yani Selanik'in hemen dışındaki bir tepeye taşındı ve kolejin tarihinde yeni bir sayfa açıldı.

Barbara Merguerian, Birleşik Devletler'in Osmanlı İmparatorluğu'nun iç vilayetlerindeki ilk resmi temsilciliği olan Sivas konsoloslughunun faaliyetlerini analiz ediyor. Küçük Ermenistan'da doğan iki kardeş, H. A. Jewett ve M. A. Jewett, konsoloslughun faaliyet gösterdiği yirmi dört yılın (1886-1908) yirmisinde arka arkaya konsolos olarak görev yaptılar. Ekonomik, toplumsal ve siyasal koşullar hakkında değerli bilgiler vermekle kalmayıp Sultan Abdülhamit'in saltanatı boyunca iç vilayetlerde yaşanan karışıklıklara da tanıklık ettiler. İki kardeşin Sivas vilayetindeki 1895 katliamlarına dair anlatıları birinci elden önemli kaynaklar olmanın yanı sıra, Birleşik Devletler hükümetinin –Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışıyor gibi görünmeden– Amerikalı misyonerlerin ve bazen de Ermeni kökenli Amerikan vatandaşlarının canını ve malını koruyabilmek için izlediği zorlu yolu gözler önüne seriyor. Milo Jewett 1906'da Sivas'tan ayrıldığında ve iki yıl sonra konsolosluk kapandığında, Birleşik Devletler diplomatik personelinin Ermenilerin etrafında yükselen şiddet dalgasını bastıramayacağı çoktan anlaşılmıştı.

Tokat Ermenileri üzerine çalışan Barlow Der Mugerdechian'ın yazısı, Sivas'ın belirli bölgelerine odaklanan üç yazıdan ilkinin oluşturuyor. Tokat Sivas'ın kuzeybatısında, Merzifon ve Samsun limanına giden ana yolun üzerinde yer alır. Yazar kiliseleri, manastırları, eğitim kurumları, entelektüel yaşamı ve capcanlı iş dünyasıyla Ermeni cemaatinin ve şehrin tarihini inceliyor. Tokat, bakırcılığı, boyalı tekstil ürünleri ve kumaşlarıyla ünlüydü. Şehrin çekiciliği ve canlılığı, Batılı tüccarların, misyonerlerin ve seyyahların anlatılarında olduğu kadar Ermeni kaynaklarında da tasdik ediliyor. Bu eserlerin bazılarında seçilmiş parçalar Der Mugerdechian'ın anlatısına sarıhlik kazandırıyor. Osmanlı İmparatorluğu yanlış yönetim sebebiyle ve Avrupa'nın ekonomik rekabetiyle baş edemediği için gerilerken, Tokat da pırlıtısının çoğunu yitirdi; lakin şehirdeki Ermeni varlığı sona erinceye dek renkli kumaşlarıyla tanınmaya devam etti. 1895'teki karışıklık-

lar şehirde nispeten küçük çapta kalmıştı fakat 1915 Haziranı'nda Ermeni nüfusunun toplu tehciri başladı. Ermeni Yevtogyası kısa süre içinde ortadan kayboldu.

Yaklaşık yüz yıl önce, Kahire'deki Armin Kredian, Gürün'de üretilmiş bir şalı çerçeveletip asmıştı. Kredian, büyük dedelerinin başarılı ticari girişiminden geriye kalan tek şey olan bu şaldan yola çıkarak Sivas'ın engebeli güney bölgesindeki Gürün kasabasını kısaca tasvir ediyor. Ardından, bir şekilde muhafaza edilmiş ve ailenin sağ kalan üyeleri tarafından Kahire'ye getirilmiş bir kutu dolusu ticari yazışmayı ve kişisel mektupları, faturaları, sipariş formlarını ve öteki parçaları bir araya getirerek aile şirketinin tarihini yazıyor. Şirketin öyküsü, Gürün Ermenilerinin imalat konusundaki ve yerel ve uluslararası ticaretteki itibarıyla tutarlılık arz ediyor. Şirket Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kayseri, Konya, Antep ve Halep'te şubeler açmıştı. Düşük fiyatlı Avrupa mamulleriyle rekabet edebilmek için gereken makineleri yurtdışından ithal etmeye hazırlanıyordu. 1915 yılı, bu planların ve bu planları tasavvur edenlerin sonunu getirdi.

Murad Meneshian, Küçük Ermenistan'daki Ermeni köy hayatının örüntüsünü yeniden ortaya çıkarmaya çalışıyor. Kızılırmak kenarındaki Govdun [Göydün] köyüne odaklanarak, ekin ekip biçmekten harmana değin her mevsimdeki iş döngüsünü ve basit eğlenceleri tasvir ediyor. Tüm geleneksel kırsal toplumlarda olduğu gibi, hane halkının her üyesi –erkekler, kadınlar, genç gelinler ve çocuklar– üzerine düşen belirli görevleri yerine getirerek ortak emeğe katkı sağlıyordu. Dini bayramlar ve festivaller, bir hafta süren evlilik ritüelleri ve davul ve zurnanın yüksek ve ritmik vuruşlarının eşlik ettiği diğer mutlu günler, köylülerin katlandığı sert koşulları biraz daha tahammül edilebilir kılıyordu. Okulların açılması ve okuryazarlığın yaygınlaşmasıyla birlikte aydınlanma ruhu 19. yüzyılda Sivas kırsalına da ulaşmıştı. 1908'deki Jöntürk Devrimi'nden sonra dört bir yana dağılan yerel aydınlar köylere dönerek modernleşmeye öncülük etmek istemişti. Bunlar arasında Govdun'un öz evladı, devrimci kahraman Sepasdatsi [Sivaslı] Murat da vardı. Ancak imparatorluk yeniden savaşa ve diktatörlüğe yönelmeye başlayınca 1908'in yarattı-